

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ DÖNEMİNE AİT
BAZI METİNLERDEKİ DİL UYUMUNA
AYKIRI ÖRNEKLER ÜZERİNE*

Musa DUMAN**

On Irregular Instances of Vocal Harmony
in Some Old Anatolian Turkish Texts

Abstract : In this paper, vocal harmony, assumed as one of the main characteristics of Turkish, during the Old Turkey Turkish is studied. In the attachments of some suffixes to the root word, contrary usages are identified. These instances are like the traces of present dialects. With this paper, it is concluded that this kind of irregular instances couldn't be neglected and have to be assessed as significant proofs in the historical dialect study of Turkic.

Key Words : Anatolian Turkish, Historical Turkic Dialects, Turkish, vocal harmony, phonetic

Dil uyumu, Türkçenin temel ses kurallarından biridir ve Batı Türkçesinde, *-ken*, *-yor*, *+ki* gibi bazı kural dışı örnekler hariç tutulursa, tarihî dönemlerden bu yana varlığını korumuştur. Batı Türkçesinin, genel olarak Eski Anadolu Türkçesi devresinde de standartlaşmış bir dil görüntüsü arz ettiğini söylemek mümkündür. Dönemin yazılı kaynaklarının dili bize bunu göstermektedir.

Bu çalışmada, eski imlânın karakteri sebebiyle pek çok durumda gizlenen dil uyumunu, ön ve art damaksı ünsüzlerin ayrı ayrı harflerle karşılanması sebebiyle açığa çıkaran morfolojik unsurlardan, içinde damak ünsüzü bulunduran (/K/ sınıfı) eklerden yararlanacağız.

* Bu yazı, 26 Eylül 2004'te Ankara'da toplanan V. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayına sunulan bildirinin bazı değişiklikler yapılmış şeklidir.

** Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Öncelikle şunu ifade etmeliyiz ki bu türlü örnekler, eserler üzerinde inceleme yapanlarca iki türlü yorumlanmışlardır:

1. Kelimeye getirilen eki dikkate alarak, kelimenin son hece ünlüsünü ekin ünlüsüne göre seslilendirmek: *peygambar-lık, gafil-lık, acab-lık* vb. Bu, ekleşmede dil uyumunun istisnasız varlığını kabul etme anlayışına dayanmaktadır. Bu kanaatin oluşmasında, *galebe-lık > kalabalık, haste-lık > hastalık, za'îf-lık > zayıflık* gibi örneklerin gelişmeli şekilleriyle yaygınlık kazanıp günümüzde standart dile de yerleşmiş olmasının payı olduğunu söyleyebiliriz.
2. Bu örnekler görmezlikten gelinerek, ilgili eki almış kelime günümüzdeki kullanıma uygun duruma getirilmiştir. Böylece, üzerinde çalışma yapılan metnin dilinde günümüzdeki seslilendirmeye uyularak değişikliğe gidilmiş olmaktadır. Bilimselliğe uymayan bu anlayışın, daha çok dilciler dışındaki meslektaşlarımızın tarihî metin çalışmalarında uygulandığı görülmektedir.

Biz burada, her iki anlayıştan farklı olarak, ekleşme sırasında /K/ sınıfı eklerin getirildiği kelimelerin kök heceleri ile ek ünlülerinin dil uyumuna girmeyebildiklerine değinmek, Eski Anadolu Türkçesi devresine ait metinlerden derlediğimiz örneklerin tanıklığıyla konuyu tartışmak istiyoruz.

/K/ sınıfı eklerle genişleyen veya çekimlenen kelimeleri, konumuz açısından üç ana başlık altında toplamak mümkündür.

1. Dil uyumu açısından bir tereddüt doğurmayan normal kullanımlı örnekler: *gel-mek, dalgın-lık, gül-dük, kısa-cık, yeğ-rek* vb. Eski Anadolu Türkçesi devresinin fonetik yapısı dil uyumuna bağlı bir özellik göstermektedir ki bu yanıla standartlaşmayı sağlayan temel görüntülerden birisi de budur. Esasen bu döneme ait eserlerdeki farklılıklar benzerliklere göre elbette daha azdır.
2. Dil uyumu açısından ikili kullanımlı örnekler: *alp-lik ~ alp-lık, haste-lik ~ haste-lık, dünyâ-lik ~ dünyâ-lık* vb. Bu türlü örnekler daha çok alıntı kelimeler için söz konusudur. Döneme ait hemen hemen her metinde karşılaşılan ikili (veya çok şekilli) kullanımlar, bazı örnekler için kelime tabanlarındaki fonetik gelişmeye, en azından bir çeşitliliğe işaret ederler. Bazı örnekler için ise 3. maddedeki Türkçe örneklerde görüleceği şekilde fonetik uyumsuzluktan söz edilebilir.
3. Ek öncesi hece ünlüsüne göre dil uyumunu bozan örnekler: *gel-mak, işlet-mak, dut-mek, vur-dük, sor-dükde* vb.

Burada 2 ve 3 numaralı ekleşmelerin Standart Türkçenin tarihî fonetik gelişmesi açısından dikkatle üzerinde durulması gerektiği ortadadır. Bunlardan

ilkinin daha çok alıntı kelimelerin Türkçeleşme süreçleriyle ilgili, ikincisinin ise bu gün Standart Türkçe dışında kalan ağızların tarihî örnekleri olmak bakımından önemli veriler olduklarını söylemeliyiz.

Eski Anadolu Türkçesi devresine ait metinlerde ekleşmede, eski yazının gösterebildiği ölçüde dil uyumunun var olduğu görülmektedir. *-iken*'den başka uyuma girip girmediği yazıdan anlaşılacak eklerin (ve kelime tabanlarının) durumunu kesin olarak bilmiyoruz. Yukarıdaki 3. maddedeki örneklerden de anlaşılacağı üzere, Türkçe kelimelerdeki uyumu bozan ekler göz önüne alınarak alıntı kelime tabanlarına getirilenlerin de uyuma aykırı olabildiği düşünülebilir. Dolayısıyla söz konusu alıntı kelimelerde de dil uyumunun kesin olarak gerçekleştiğini söylemek mümkün gözükmemektedir. Hele münferit örnekleri delil sayarak aynı özellikte kelimelerin seslendirilmesinde ve eklenmesinde düzenli bir dil uyumunun varlığını kabul etmek daha da zorlaşır. Tarihî metin aktarmalarında görülen *barabar+lık* (berâber+lık), *comard+lık* (~ cömerd+lık), *dânişmand+lık* (~ dânişmend+lık), *fakır+lık* (~ fakir+lık), *latîf+rak* (~ latifrak), *salamat+lık* (selâmet+lık) gibi kelime tabanlarındaki seslendirilmeler, anlaşılıyor ki eklerin damak ünsüzlerinin niteliğine göre yapılmışlardır. Gerçi *+rAK* ve *+CUK* eklerinin hafif ve sakil (art ve ön ünlülü) kelimelere eklenme şeklini, Batı Türkçesinin ilk dilbilgisi kitabı olan *Müeyyiretü'l-Ulûm* adlı eserinde¹ Bergamalı Kadri de kaydetmektedir:

“Şol kelime ki hiffet üzre lelaffuz olunur, anun gibilerde +rek götürürüz, ol kelime ki sıklet üzre telaffuz olunana, anun gibilerde +rak götürürüz: dervişirek, yoksulrak gibi” (94/1-4). ... su'âl idüp dirlerse sebep nedür ki kimi yirde +*cük* gelür, +*cüğez* gelür? Kimi yerde *cuk* gelür, +*cuğaz* gelür, kimi yirde +*cuk* gelür, +*cuğaz*. Cevap virürün ki sol yirde ki hiffet üzre teleffuz oluna, *cük* gelür, *cuğaz* gelür. (72/2-7)

Ancak söz konusu iki ek için yapılan bu açıklama, daha çok bilimsel çevrelerde teşekkül etmiş bulunan standart dil için olmalıdır.

Bazı tarihî metin çalışmalarında görüldüğü gibi, ekleşme örneklerine bakarak benzer yapıdaki kelimelerin de aynı şekilde dil uyumuna bağlı olduğu sonucuna varmak mümkün müdür? Bu sorunun cevabı, elbette ki tarihî fonetik çalışmalarında elde edilecek malzemelerden yola çıkılarak verilecektir. *Hastalık*, *kadı-lık*, *kalaba-lık*, *tahta-da*, *para-la-*, *fayda*, *tayfa* gibi bugün de standart dilde gelişmeli şekilleriyle yerleşmiş kelimeler, ancak kendilerinin seslendirilmesinde delil olabilirler. Nitekim sıraladığımız kelimeler yanında *harâmı+lıq*, *taksır+lıq*, *hâyın+lıq*, *nâyıb+lıq* gibi bazı kelimelerin pek çok eserde aynı eklerle yer almış olmasını dikkate aldığımızda, söz konusu kelimelerin taban

¹ Bergamalı Kadri *Müeyyiretü'l-Ulûm*, haz.: Yard. Doç. Dr. Esra Karabacak, TDK Yayınları, Ankara 2003.

ünlülerinde fonetik gelişmenin olduğunu, dolayısıyla bunlarda dil uyumunun bulunduğunu kabul edebiliriz. Ancak aynı kelimeleri, daha başka örneklerin gelişmiş şekillerinin de olması gerektiği sonucuna varmak için delil saymak bugünkü veriler ışığında mümkün gözükmemektedir.

Örnekler aldığımız eserlerdeki standart dile göre farklı kullanımların hiçbir zaman, söz konusu eserleri kesin ölçülerle belli bir ağız bölgesine ait saymamızı sağlayacak farklılıkta ve yoğunlukta olduklarını söylemek imkânsızdır. Çalışmamız boyunca vereceğimiz dil uyumuna aykırı kullanımlı örneklerin yanında aynı metinde uyumlu örneklerin daha fazla yer aldıklarını da burada ifade etmeliyiz.

Eski Anadolu Türkçesi Dönemine ait bu metinlerdeki dil uyumuna aykırı örnekler, yanlış yazım yahut görmezlikten gelinecek sapmalar olarak değil, Batı Türkçesinin fonetik gelişme sürecine ve ağızlar şeklinde çeşitlenmesine tanıklık eden şahitler olarak değerlendirilmelidirler. Eserlerde karşılaşılan böyle örnekler, bu gün Doğu ve Kuzeydoğu grubu Anadolu ağızları² ile Trakya ağızlarında biraz daha yoğun olarak görülen uyum dışı kullanımlarla fonetik özellik bakımından benzerlik taşımaktadırlar: *dédûnuz* (Kastamonu), *endurdıkları* (Rize), *étđıhlari* (Erzurum), *bindurduğu* (Rize), *boyütuklari* (Artvin), *atcekleri* (Kütahya), *gelecağı* (Van) vs.³

Uyumsuz örnekler barındıran metinlerin, standart Eski Anadolu Türkçesi ağzının bir alt ağız grubunu temsil ettiklerini⁴ ve belki kültürel çevrenin de etkisiyle bugünkü ağız çeşitliliğinin oluşmaya başladığını gösteren örnekler olduklarını söylemek mümkündür.

Uyumu bozan örneklerde, art (kalın) ünlülü kök ve gövdelere ön (ince) ünlülü ekler geldiği gibi, aksine, ön ünlülü kelimelere de art ünlülü ekler gelebilmektedir: geldiğda Gaz., 64a/10, geldiqlarında Gaz., 26b/18.

Bir de, *-yor*, *-ken*, *+ki* gibi tek şekilli eklerin kelime tabanlarına uyumsuz eklenmesi durumu var ki burada konumuz dışındadır.

Örnek alacağımız metinlerin yazılış yerleri ile yazar veya müstensihlerinin ağız bölgelerini önceden biliyor olsaydık, örneklerimizi daha kolay biçimde belli ağızların özellikleri olarak belirleyebilirdik. Ancak böyle bir imkândan şimdilik mahrumuz. Yukarıdaki tasnife göre, hangi kelimelerin uyumsuz ek

² Leylâ Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK Yayınları, Ankara 1996, s. 97-113.

³ Ağızlardaki bu türlü kullanım örneklerini şu kaynaklarda görmek mümkündür: Doç. Dr. Leyla Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK yayınları, Ankara 1996; Yard. Doç. Dr. Ahad Üstüner, *Anadolu Ağızlarında Sıfat-Fiil Ekleri*, TDK yayınları, Ankara 2000.

⁴ Hayati Develi, "Eski Türkiye Türkçesi Ağızlarının Sınıflandırılması", Symposium "The Linguistic Heritage of the Seljuks" Mainz January 25Ö27- 2002.

aldıkları, hangi eklerin kelimelere daha çok uyumsuz gelebildikleri, bize bu konuda bir ip ucu sunabilir. Yani bu durumun belli ek ve kelimelerle sınırlı bir uyumsuzluk mu olduğunu, yoksa devrenin genel özelliği olarak mı kabul edilmesi gerektiğini söyleyebiliriz.

Yazının hacmini artırmamak için normal kullanımlı kelimeler çalışmaya dahil edilmemiştir. Gerek Türkçe gerekse alıntı kelimelerin ekleşmelerinde bilinen özellikleriyle uyumsuzluk söz konusu olan kelimeler değerlendirilmiştir. Aldığımız uyuma aykırı örneklerin yanında, aynı kelime ve aynı ekin aynı eserde daha çok sayıda uyumlu örneği olduğunu burada tekrar ifade edelim:

Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait önemli metinlerden *Kitab-ı Gunya*'da konumuzla ilgili örnekler oldukça sınırlı sayıdadır: *Avrat-lığa*, *bahul-lık*, *gazı-lık*, *hasta-lık*, *vâcib-lık* (s. 194-195). Bunların içinde *avrat* ve *hasta* kelimelerinin gelişmeli şekillerine göre uyuma bağlı olduklarını kolaylıkla söyleyebiliriz. *Nazmu'l-Hilâfiyyat*'ta ise şu örnekler tespit edilmişlerdir: *akçalıq* (104/8), *fâsıd-lıq*, *gâyıblıqdan*, *vâcıblıq*, *barâbarlığı*, *kuvvatlılığıla*, *harâmılıq*, *ânîselıq*, *Balhîlîği*, *garîblıq*, *hasîlıq*, *hasîslıq*, *kâhellîği*, *macûsîlıqdan*, *mürtedlıq* ~ *mürtedlik* (161/20, 162/1, 192/11), *necisliğini*, *rakîklîğini*, *taksîrlıq ümm-i veledliğına*, *vasîlıqdan* (s. 38). Bunların içinde uyuma aykırı örnekler için A. Bilgin "... kelimeleri kalınlık incelik uyumuna bağlı olarak okumak mümkünse de biz bu kelimelerin aslî seslerini koruduk." ifadesini kullanmıştır. *Tarih-i İbni Kesîr Tercümesi*'nin bir bölümünü ayrı ayrı eserler olarak yayımlayan Muhammet Yelten ve Mehdi Ergüzel, bütün ekleşmelerin dil uyumuna uygun olduğunu kabul etmişler ve şu örnekleri tespit etmişlerdir:

akça-lık, âmıl-lığın, hâfız-rak, fakıh-rakdur, halîfa-lık ~ halîfe-lig-ile, kâtıb-lıkda, kâzî-lığa, râzî-lığın, şâ'ır-lık, taksîr-lık, zârî-lıkdur, hasta-lık, mun'ım-ıduk, zındîk-lıkdur, amaldar-lık, galaba-lığ-ından, sazanda-lık, har_mî-lığ-a, halîfa-lığ-ına, mu'allım-lık, mugannî-lık, paygamber-lığ-una ~ peygâmbere-lig-i, melül-lig-i, velî'ahd-lig-inden, 'ayib-lık, salâmat-lığ-ıla, sa'âdat-lığ-ına. Konu "Aldıkları eklerden anlaşılıyor ki bu kelimeler ünlü benzeşmeleri yoluyla da Türkçenen ses yapısına önemli ölçüde uymuş görülmektedir." şeklinde sonuçlandırılmıştır (Ergüzel, s. 101-102). ahırgı, cömerdlik, comardlıq, cuvanmardlıq, dânişmandlıq, fakîrlıq, gâfılıduq, habîslığından, hayınlıq, latıfrağı, kuvvatlılığıyla, mugannîlik, sabılığı, salâmatlığıla, taksîrlıq, Yahudılığı, za'ıflığın, nasrânılıq, peygamberlik (Yelten, s. 101).

Nazmu'l-Hilâfiyyat'ta pek çok defa *çiftlenmek* şeklinde geçtiği halde *çiftlendürmeğe* örneği naşirin dikkatini çekmemiş gözükmektedir. Aşık

Paşazade'nin *Tevârîh-i Âl-i Osmân*'ında⁵ ise konumuzla ilgili şu örnekler var: *bedbahtlıq ~ bedbaht-lik, câriyelıq, harâmılıq⁶, harâmzâdelıq, hâyınlıq, hıyânetlıq, kâdılıq⁷, kal'acuq, nâyıblıq, ütmağıçün.*

Dikkat edilirse sıraladığımız bu örnekler alıntı kelimelerdir.

Diğer metinlerde de benzer kullanımlara rastlamak mümkündür.

Eski Anadolu Türkçesi ağızlarını bir sınıflama denemesi yapan H. Develi dil uyumuyla ilgili, Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri esas olmak üzere metinlerden derlediği şu örnekleri sıralamıştır: *bilmaq, görmaq, gidermaq, görmaq, içmaq, yımaq, sormek, bilgıl, digıl, dimegıl, itgıl, gelgıl, görmegıl, içgıl, istegıl, işitmegıl, sürgıl, virgıl, algıl.*⁸

Yukarda örnekler nakledilen çalışmalardan başka, şu eserler taranmıştır:

1. Aşık Paşa, *Garipname* (Gar.).
2. Kutbeddîn bin Muhammed İznikî, *Mukaddime* (Muk.).
3. Abdurrahim Karahisarî *Münyetü'l-Ebrâr ve Gunyetü'l-Ahyâr* (Mün.).
4. *Gazavât-ı Sultân Mudâd b. Mehemmed Hân, İzladi ve Varna Savaşları* (Gaz.).

Taranan metinlerde +*KI* aitlik eki ve *I-dUK* unsuru dil uyumu bakımından eserden esere farklılık göstermekte, uyuma bağlı örnekler kadar uyuma aykırı örneklere de rastlanmaktadır. Bilindiği üzere bunlardan ilki, ağızlarda uyuma bağlı kullanımlarına rastlanmakla birlikte, standart dilde +*ki* şeklinde yerleşmiş ve art ünlülü tabanlarda tamamen uyum dışı kalmıştır. İkincisi ise “ne idüğü belirsiz” kalıbında bir arkaizm olarak kalmış, yerini “ol-duk+...” yardımcı fiiline bırakmıştır.⁹

Taranan metinlerden aldığımız ve aşağıda sıralayacağımız örnekler +*IK*, -*mAK*, -*IcAK*, -*AcAK*, -*sAK*, -*DIK* ve -*DIKDA* şekil unsurlarının getirildiği kelimelerdir. Esas olarak dil uyumsuzluğuna işaret eden bu eklerin kullanıldığı kelimeleri tabloda gösterelim:

5 Âşık Paşazâde, *Osmanoğullarının Tarihi*, Haz. Kemal Yavuz-M. A. Yekta Saraç, Koç Kitaplığı, İstanbul 2003.

6 Bu kelimenin imlâsında taban ünlüsü y harfi olmaksızın hareke ile yazılmıştır.

7 Harâmı+lıq gibi bu kelimenin yazılışında da taban ünlüsü sadece hareke ile yazılmıştır.

8 Hayati Develi, ay.

9 Rıdvan Öztürk, “Eski Osmanlıcada ve Türkmencede idük Yapısı”, *İlmî Araştırmalar* 16, İstanbul, s. 77-85.

+IİK	Türkçe:	Alp+lik~alp+lıq, Gümüř+lıq, Yakın+lik~yakın+lıq, Yeñiçeri+lıq Yıl+lik~yıl+lıq
	Alıntı:	Âsî+lıq, Bahâdır+lik ~ bahâdur+lıq, Bahîl+lıq (bahıl+lıq), Bâzîrgân+lik ~ bâzîrgân+lıq, Bîçâre+lıq, Bîgâne+lıq, Câhil+lik ~ câhil+lıq, Cömerd+lik ~ cömerd+lıq, Dünyâ+lik ~ dünyâ+lıq, Dünyâ+lik ~ dünyâ+lıq, Düşmen+lıq, Esîr+lıq, Gâfil+lıq, Gâlib+lıq, Galîz+lıq, Ganî+lıq, Garîb+lıq, Harîs+lıq, Haste+lıq, Helâk+lik, Helâl+lik ~ helâl+lıq, İmâmet+lıq, İmâret+lik ~ imâret+lıq, Kadı+lıq, Kâhel+lik ~ kâhel+lıq ~ kehel+lik, Keslân+lik, Kuvvetlü+lıq, Latîf+lıq, Ma'dûm+lik, Muhennes+lıq, Nârin+lıq, Peygamber + peygamber+lıq, Rûşen+lıq, Selâmet+lik ~ selâmet+lıq, Sipâhî+lıq, Süst+lıq, Şâdî+lıq ~ şâzî+lıq ~ şâzî+lıq, Taksîr+lıq, Vâcib+lıq, Zâ'îf+lıq, Zâhid+lik ~ zâhid+lıq, Zâlim+lıq, Zârî+lıq, Ziyâde+lik ~ ziyâde+lıq.
-dUK	Ka.+İn.:	Añla-düğüm, Bulama-dikleri, Gel-dıqlarında, Pârele-duğı, Kaç-dügi, Kaldur-düğün, Kıl-düğün, Ol-düğün, Olmaz-dük, Say-dügi, Uğra-düğün ~ uğra-duğın, Ur-dük, Uy-dük, Var-dügi
-dIKDA	İn.+Ka.:	Gel-dıqda
	Ka.+İn.:	Kaç-dükde
-gil		Yirinme-gıl ~ yirinme-gil
-mAK	İn.+Ka.:	Bic-maq*, Eyit-maq*, Gir-mağa, Gör-mağičün, İn-mağičün, İşlet- maq, Öğün-maq
	Ka.+İn.:	Çağır-meği, Dutma-mek, Dut-mek, Hisâbla-mek ~ Hisâbla-maq, Kıl- mek, Kon-mek, Sor-mek, Üt-maq ~ üt-mek, Ütüz-maq, Uyu-mek ~ uyu-mek*, Vir-maq, Ayıt-mek ~ ayıt-maq
-sAK		Bozar-sek, Olur-sek
-AcAK		Sığ-acek
-IcAK**	Ka.+İn.:	Añla-yıcek, Bul-ıcek, Hisâbla-y-ıcek, Ol-ıcek
	İn.+Ka.:	Öl-ıcaq

Bunlardan başka taranan metinlerde bir örnekte +rAK eki uyumsuz gelmiştir: *kuvvetlü-raqdur* Muk., 13a/13. Diğer taraftan +cUK küçültme eki de genel olarak dil uyumuna bağlıdır. Ancak, *dünyâ-cük* Muk. 131a/14¹⁰; *paracuğıyla* Muk., 33b/7 (krş. *parala-duğı* Muk. 136b/12) gibi örneklerde *dünya* kelimesi için “dünye” söyleyişinden ve *para* kelimesi için de bir ilerleyici benzeşmeyle -a-e > -a-a- gelişmesinden söz edebiliriz.

Geçtikleri eserleri ve kullanım sıklığını aşağıdaki sıralamadan görebileceğimiz kelimeleri nasıl değerlendirmek gerekir? Bunların içinde *yıl*,

* Bu kelimelerin tabanlarındaki ünlü değişmesini göz ardı ediyor değiliz.

** Burada ek ünlülerinde bir dil uyumsuzluğunun olduğunu düşünüyoruz: -ıcek

10 Bu kelimenin bilindiği gibi “dünye” şekli de metinlerde kayıtlıdır. Bir yazı meselesi olma ihtimalini de göz ardı etmemek gerekir.

dünyâ, haste, za'îf, zâlim, parala-, biç- gibi kelimelerin kök ünlülerinde farklılık olduğu, dolayısıyla eklemeye uyumsuzluk bulunmadığı da söylenebilir. Nitekim bu gibi kelimelerin bu gün ağızlar ve ölçünlü dilde uyumlu biçimde kullanıldıkları görülmektedir: *zalım, dünya, zayıf, hasta vb.* Özellikle +IİK ekini almış kelimelerde, bu kelimelerdeki gelişmeyi dikkate alarak dil uyumunun bulunduğunu hemen kabul edebiliriz. Esasen, yukardaki örnekler arasında yer alan *galaba, hasta, kadı, şazı, razı, taksır, za'îf ~ zayıf, zalım, zarı* gibi alıntı kelimelerin tabanlarında fonetik bir gelişme olduğunu ve ekleşmenin bu gelişmeye göre uyumlu geldiğini düşünmek de mümkündür. Nitekim dönemin metinleri üzerinde çalışma yapan kimi bilim adamları¹¹, ekleri, kelimelerin kök hecelerinde bir gelişmeye yormuşlardır. Ancak tablodaki diğer kelimeleri nasıl yorumlayacağız? Diğer kelimelerin tereddüte yer bırakmayacak uyumsuzlukları, en azından bu kelimelerde de bir uyumsuzluğun olabileceği ihtimalini düşündürmektedir.

Söz konusu ekleri almış kelimelerin geçtikleri yerler ve kullanım sıklıkları aşağıdaki şekildedir:

+IİK:

a. Türkçe kelimelerde:

aa. Kalın ünlülü tabanlara ince ünlülü:

alp-lik Gar., II/2, 558/10, alplık Gar., II/3, 560/2 (+IİK ekinin alp kelimesine geldiği örneklerde, çoğunlukla ek kalın ünlülü şekliyle gelmiş olup alp-lik şeklindedir.), yakın-lik Mün., 109b/2, yakın-lık Mün., 55b/23, 61b/19, yıl-lik Muk. 134b/12145a/12, 162a/7, 167b/7, 9, 177b/10, yıl-lik Muk. 139b/9, 163a/8, 173b/5.

ab. İnce ünlülü tabanlara kalın ünlülü:

gümiş-lik Muk. 95b/1, 8, yeñiçeri-lik Gaz., 13a/11.

b. Alıntı kelimelerde:

ba. Kalın ünlülü tabanlara ince ünlülü:

bahâdirlik Gaz., 51a/13, 56b/5, bahâdur-lık Muk. 175a/14, bâzîrgân-lik Muk. 107b/13 (bâzîrgân-lık Muk., 14b/4), dünyâlik:Gar., I/2, 730/1 (Bu kelimenin başka metinlerde de çok sayıda örneği bulunduğu malumdur.), helâk-lik Muk. 52b/7, 150b/11, halâl-lik Muk. 118a/4 (halâl-lığı Mün., 25b/7

¹¹ Bu türlü eserlere şunlar örnek verilebilir: *Muhammed bin Hamza, XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi*, 2. Cilt (Sözlük), Haz. Ahmet Topaloğlu, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1978; *Şirvanlı Mahmud, Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi (Giriş, İnceleme, Metin, Sözlük)*, Haz. Muhammet Yelten, TDK Yay. Ankara 1998.

(2), 15, 52b/15, 20, 150a/4), *keslân-lik* Mün., 84b/19, *ma'dûm-lik* Mün., 69b/18, *Kadı-lığa* (qdz-lığa) Muk., 4a/7.

bb. İnce ünlülü tabanlara kalın ünlülü:

'imâret-lıq Mün., 92a/12, ('imâret-liğe Mün., 90b/9), âsî-lıq Muk. 155a/11, bahîl-lığı Muk. 144a/2, 7, 15 (2), 144b/1, bahıl-lıq (bxl-lıq) Muk. 127a-12, bahîl-lıq Muk. 143b/3, 9, 11, 13 (2), 144a/10, 144b/2, bahıl-lıq Muk. 138a/9, bahîl-lıq Muk. 3a/9, 97b/8, 138b/6, bâzişâh-lığı Muk. 142b/1, 2, 3, 145a/11, 177a/8, bî-çare-lığuma Mün., 23b/10, bîgâne-likdur Mün., 69b/21, câhil-lıq Muk. 6a/3, 18a/12, 130b/6, (câhil-likden Mün., 31b/1), cömerd-lığüñuzı 150b/14, cömerd-lıq ~ comard-lıq Muk. 133a/13, dünyâ-lik Gar., II/1, 46/5, 9, 60/11, (dünye-lik Gar., II/1, 306/8), düşmen-lıq Muk. 127a/9, 127b/14, 145b/7, 150a/8, esîr-lıqda Gaz., 60b/11, gâfil-lıq Muk., 6a/3, 18a/11, 53a/12, 159b/9, 176b/14, 178a/6, gâlib-lığı Muk. 26b/11, 179a/12, galîz-lıqdur Mün., 84b/20, ganî-lıq Mün., 67b/13, garîb-lıq Gar., II/1, 124/1, harîs-lıq Muk. 173b/11, haste-lığına Muk. 66b/1, 77b/1, 101b/3, 141a/9 (hasta (xsta) Muk. 84a/1), haste-lığüñ Mün., 53a/11, imâmet-lığa Muk. 46a/5, 8, 56b/1, 69a/5, 69b/1,8-9, 71b/7, 8, 73a/10, kadı-lığıçün Muk. 99a/4, 5, kâhel-lığı Muk., 29a/12, kâhel-lığı Mün., 76b/14, 77a/6, 86a/19, 130a/5, 155a/2, 160b/11, 175a/13, (kâhel-likdür Mün., 86a/15, kehel-lik (khl-ik) Muk. 178b/9), kuvvetlü-lik Mün., 21b/12, latîf-lığından Muk., 19a/14, muhannes-lıq Gaz., 50b/15, 51a/13, nârin-lik Mün., 111b/13, peygamber-lığın Muk., 28b/2, 154a/5, 14, (peygamber-lik Mün., 12a/1), rûşen-lığın Mün., 52b/7, şadi-lıq Mün., 26b/5, şâzi-lığa Muk. 137b/8, 165b/9, 169a/12, şâzi-lıq (şaz-lıq) Muk., 11a/7, şazi-lıq Mün., 46b/6, selâmet-lığı Mün., 64a/10 ~ selâmet-lik Mün., 9b/5, selâmet-lıq Gar., II/1, 304/10, 306/7, sipâhî-lıq Gaz., 13a/11, süst-lığına Muk., 14a/9, 29a/15, 155b/12, 178b/9, taksîr-lığın Muk. 5b/3, 14a/10, 17b/1, 2, 53a/13, 129b/11, 156a/3, taksîr-lıq Mün., 116b/19, vâcib-lığı Muk. 58b/11, za'îf-lığından Muk. 26b/10, 77a/11, 133b/5, 177b/13, za'îf-lıq Mün., 50b/6, zâhid-lıq Muk. 99a/13, 163a/5, 8, 163b/2, (zâhid-likdür Mün., 43b/9), zâlim-lığın Muk. 151a/10, zâri-lığıla Muk. 88b/10, 89b/7, 117b/8, 118a/3, 132a/12, 145a/13, 178b/5, ziyâde-lığı Mün., 80a/17 ~ ziyâde-lik Mün., 68a/1, 4, 9.

-DIK¹²:

añla-düğüñ Gaz., 10a/6, 16, bulama-dikleri Gaz., 22b/19, gel-dıklarında Gaz., 26b, 18, parele-duğı Muk. 136b/12, kaç-duğı Gaz., 17b/1, 55a/14,

¹² Bu ekle kurulmuş olan *I-dUK* unsuru, bu dönem metinlerinde dil uyumu açısından karışık bir durum sergilemektedir. *Kurban-idüğü* Muk. 121a/15, *Rasûl-ıduğına* Muk., 12b/12, *Riya-y-ıduğın* Muk. 147a/9, *ni'met-idüğüñ* Muk. 156b/2, 5.

kaldur-düğın Gaz., 33b/17, kıl-düğın Gar., II/2, 512/10, ol-düğın Gaz., 12a/8, olmaz-dük < olmaz i-dü-k Gaz., 23b/8, say-düğü Gaz., 34a/9, uğra-düğın Gaz., 5b/13, 51b/20 (... neye uğraduğın ... Gaz., 6b/15), ur-dük Gar., II/2, 952/5, uy-dük Gar., II/2, 788/8, var-düğü Gaz., 31b/6, 70a/8.

-DIKDA:

gel-dıkda Gaz. 9b/15, 17, 19, 17a/6, 44a/ 14, 49b/20, 64a/10, kaç-dükde Gaz., 54a/2.

-GII:

Yirinme-gıl Gar., I/2, 816/8 (Başka sayfalarda çok sayıda *yirinme-gil* örneği var. Msl: Gar., I/2, 818/2).

-mAK:

a. Kalın sıradan tabanlara ince sıradan ek:

çağır-meği Gaz., 35a/13, dutma-mek Muk. 105b/12, dut-mek:Gar., I/2, 664/2, II/2, 640/7, 684/7, 808/7, hisâbla-mek Muk., 45a/8, (hisâbla-maq Muk. 107b/14), kıl-mek Gar., II/2, 524/3, 824/6, kon-mek Gar., I/2, 654/9, sor-mek Gar., II/2, 580/9,

b. İnce sıradan tabanlara kalın sıradan ek:

bic-maq (biç-maq ?) Gar., I/2, 600/3, eyit-maq (ayıt-maq) Muk. 68a/13, gir-mağa Gar., I/2, 657/11, gör-mağıcün Gar., II/2, 756/3, in-mağıcıün Gar., II/1, 322/4, işlet-maq:Gar., I/2, 600/4, öğın-maq Gar., I/2, 590/9, üt-maq Gar., I/2, 1072/1 (üt-mek Gar. II/2, 684/7), ütüz-maq Gar., I/2, 1072/1, uyı-mek Muk., 41a/11 (2), 12, uyı-mek:Gar., II/2, 874/7, uyu-mek Mün., 11b/11, 13b/2, 63a/7, 63b/8, 64a/4, 8, 64b/20, vir-maq Gar., I/2, 598/9, ayıt-mek Muk. 120a/12 ~ ayıt-maq Muk. 139b/13.

-sAK:

bozar-sek Gaz., 53a/16, olur-sek Gaz., 19b/9, 20b/16, olur-sek Muk., 7a/6.

-ACAk: Burada, söyleyiş kolaylığı bakımından ektteki ünlülérde bir uyumsuzluk olduğunu kabul temek istiyoruz. -IcAK eki de aynı durumdadır.

sığ-acek Muk. 85b/4.

-ICAK:

a. Kalın sıradan köklere ince sıradan ek:

añla-yıcek:Gar., I/2, 634/7, bul-ıcek Gaz., 7b/1, hisâbla-y-ıcek Muk., 31b/3, (krş. hisâbla-maq Muk. 107b/14), ol-ıcek Gaz., 5b/21, 14a/6, 46b/17, 47b/5, 65a/4.

b. İnce sıradan köklere kalın sıradan ek:öl-ıcaq¹³ Muk 85b/2**Sonuç:**

Eski Anadolu Türkçesi devresinde hatta Klâsik Osmanlı Türkçesi devresinde ana hatlarıyla bir standart Türkçenin varlığını kabul etsek bile, özellikle söyleyiş bakımından günümüz Türkçesine benzer şekilde tam anlamıyla bir standartlaşmadan söz etmek güçtür. Eğitim yoluyla olmayan, tamamen tabii ve canlı bir ortamda gerçekleşen Türkçe öğrenimi sonucunda, doğal olarak söyleyiş çeşitliliği ortaya çıkmış, bu çeşitliliğin daha başka dil dışı faktörlerle beslenmiş olmasıyla da ağızların oluşumu gerçekleşmiştir. Bu çeşitliliğin yer yer yazıda gösterilmesi elbette beklenen bir durumdur. Zira *-DIKDA* ekinin *Gaz.*'de, *-mAK* ekinin de *Gar.*'de uyumsuz örneklerinin çokluğu, ayrıca bazı kelimelerin eserlere göre kullanım sıklığının değişmesi bölgesel özelliklerin eserlerdeki görüntüsü olarak değerlendirilmelidir.

Çalışmamızın giriş kısmında yaptığımız tasnife göre, K sınıfı eklerden *+IK*, *-mAK*, *-dUK*, *-ICAK* eklerinin kelimelere daha çok uyumsuz gelebildikleri anlaşılmaktadır. Yani bu durumda en azından belli kelimelerde sınırlı bir uyumsuzluk olduğunu, ancak bu durumun devrenin genel özelliği olarak kabul edilemeyeceğini söyleyebiliriz.

Bu durumda iki sonuç ortaya çıkmaktadır:

1. Hem Türkçe kelimelerde, hem de alıntı kelimelerde, uyumsuz ekli kelimeleri delil sayarak bu durumu eserin veya devrenin genel özelliği gibi almak mümkün değildir. Aynı şekilde, alıntı kelimelerin aldıkları eklerin fonetik özellikleri her zaman taban ünlülerinin durumunu aksettirmeyebilir. Diğer taraftan *hasta*, *kalaba*, *kadı*, *fayda*, *para* gibi kelimeleri örnek göstererek aynı yapıdaki diğer alıntı kelimelerde de benzer bir gelişme olduğunu kabul etmek mümkün değildir.
2. *gel-maq*, *yirinme-gul*, *diş-ıcaq*, *görin-ıcaq*, *bic-maq*, *dik-maq*, *dinül-maq*, *eyit-maq*¹⁴, *gir-mağa*, *gör-mağıcıun* gibi Türkçe kelimelerle birlikte söz konusu alıntı kelimeleri belli ağız katmanlarının veya bölgelerinin söyleyiş örnekleri olarak kabul etmek gerekir. Dolayısıyla bilimsel neşirlerde bu türlü örnekler görmezlikten

¹³ Ekin uyumlu ve uyumsuz şekli aynı cümle içinde geçmektedir: *Her gişiniün kefenin dirliğindeki geydüğine göredür. Eđer dirliğinde ince bizler geyürsa öliceak dahi ince bizler ideler. Eđer yoksul olmazısa eğer dirliğinde yoksul olup yoğun bizler geyürsa öliceak dahi gefenin girü yoğun bizler ideler (Muk. 85b/2-3).*

¹⁴ Burada kelimenin sonraları incelme yönünde sıra değiştirilmiştir olduğunu göz ardı ediyor değiliz.

gelinmemeli, Türkçenin tarihî fonetiği ve morfofonolojisi açısından çok değerli olan bu malzemeler, eserde yeknesaklık sağlamak uğruna feda edilmemelidir.

Bibliyografya:

- (Gar.) *Aşık Paşa, Garipname*, Haz. Prof. Dr. Kemal Yavuz, 1-4 cilt, TDK Yayınları, Ankara 2002.
- (Gaz.) *Gazavât-ı Sultân Mudâd b. Mehemmed Hân, İzladî ve Varna Savaşları (1443-1444) Üzerinde Anonim Gazavâtname*, Yayınlayanlar: Halil İnalçık, Mevlûd Oğuz, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- (Muk.) Kutbeddîn bin Muhammed İznîkî, *Mukaddime*, (yazılışı: h. 822/m. 1419-20), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Seminer Kitaplığı, nr.: 4023.
- (Mün.) Abdurrahim Karahisarî *Münyetü'l-Ebrâr ve Gunyetü'l-Ahyâr*, (İznîk, H. 857 / M. 1453) İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Seminer Kitaplığı, nr. : 4444.
- Bergamalı Kadri, Müyessiretül'l-Ulûm*, haz.: Yard. Doç. Dr. Esra Karabacak, TDK Yayınları, Ankara 2003.
- Develi, Hayati (1995). *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumlar*, TDK Yayınları, Ankara.
- Develi, Hayati (2002). "Eski Türkiye Türkçesi Ağızlarının Sınıflandırılması", Symposium "The Linguistic Heritage of the Seljuks" Mainz January 25-27.
- Duman, Musa (1995). *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyılda Ses Değişmeleri*, TDK Yayınları, Ankara 1995.
- Duman, Musa (1999). "Bazı Çeviri Yazılı Metinlerdeki Çok Şekilli Kelimelerin Değerlendirilmesi", *Uluslar Arası Sözlük Bilimi Sempozyumu, 20-21 Mayıs*, düzenleyen : Doğu Akdeniz Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Gazimağusa.
- Duman, Musa (2004). "Modern Türkiye Türkçesinde Yazı ve Söyleyiş İlişkisi", *Türk Dili*, Ocak 2004.
- Karahan, Leylâ (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK Yayınları, Ankara.
- Kitâb-ı Gınya*, Haz. Yard. Doç. Dr. Muzaffer Akkuş, TDK Yayınları, Ankara 1995.
- Muhammed bin Hamza, XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi*, 2. Cilt (Sözlük), Hazr. Ahmet Topaloğlu, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1978.
- Nazmü'l-Hilâfyyat Tercümesi*, Haz. Azmi Bilgin, TDK Yay., Ankara 1996.
- Öztürk, Rıdvan (2003). "Eski Osmanlıcada ve Türkmencede idük Yapısı", *İlmî Araştırmalar* 16, İstanbul.
- Şerh-i Cezire-i Mesnevi* Haz. Mehmet Malik Bankır, 1. cilt (Metin), 2. cilt (İnceleme-Sözlük), İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış doktora tezi), İstanbul 2004.
- Şirvanlı Mahmud, *Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi* (Giriş, İnceleme, Metin, Sözlük), Hazr. Muhammet Yelten, TDK Yay. Ankara 1998.
- Üstüner, Ahad (2000). *Anadolu Ağızlarında Sıfat-Fiil Ekleri*, TDK yayınları, Ankara.